TERMINOLOGIYADA SHAXMAT TERMINLARINING O‘RNI

Sevinova Diyora Uyg‘un qizi
Farg‘ona davlat universiteti doktaranti

Annotatsiya

Mazkur maqolada sport terminologiyasi tizimida shaxmat terminlarining o‘rni va funksional ahamiyati lingvistik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida shaxmat terminlarining semantik aniqligi, struktur ixchamligi, xalqaro universalligi hamda boshqa sport turlariga metaforik ko‘chish xususiyatlari aniqlangan. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, shaxmat terminlari sport terminologiyasining rivojlanishida nafaqat maxsus, balki umumiy kommunikativ qatlamda ham muhim rol o‘ynaydi.

Kalit so‘zlar*: sport terminologiyasi, shaxmat, termin, semantika, lingvistika, termin tizimi.*

KIRISH

Terminologiya - muayyan soha doirasida qo‘llaniladigan maxsus tushunchalarni ifodalovchi til birliklari tizimidir. Sport terminologiyasi esa sport faoliyati bilan bog‘liq jarayonlar, harakatlar va natijalarni aniq va standart shaklda ifodalashga xizmat qiladi. Shaxmat sporti o‘zining intellektual va strategik xususiyatlari bilan boshqa sport turlaridan ajralib turadi. Shu sababli uning terminologik tizimi ham yuqori darajada tizimlashgan va semantik jihatdan aniqlashgan. Shaxmat terminlari o‘yin jarayonidagi holatlarni ifodalash bilan birga, abstrakt tafakkur va strategik qarorlarni ham ifodalaydi. Zamonaviy shaxmat terminologiyasining standartlashuvi va global miqyosda bir xillashuvida FIDE muhim o‘rin tutadi. Mazkur maqolaning maqsadi - shaxmat terminlarining sport terminologiyasidagi o‘rni va ilmiy ahamiyatini tizimli ravishda tahlil qilishdir. Shaxmat terminologiyasi tarixan Sharq va G‘arb tillari o‘zaro ta’sirida shakllangan. Firdavsiy o‘zining “Shoxnoma” asarida shaxmatga katta o‘rin bergan. Buning sababini so‘raganlarida shunday javob bergan” Maqsad shaxmatni kuylash va uning poeziyasidan lazzatlanishdir”. Nizomiyning “Yetti go‘zal” va “Iskandarnoma” asarida ham shaxmat ko‘p joyda tilga olinadi. Shuningdek , Xondamir taxallusi bilan ijod qilgan tarixchi o‘z asarida Xoja Ali Tabriziyni Amir Temiz zamonida buyuk shaxmat ustozi bo‘lganini e’tirof etadi . Bundan to‘rt yuz yil oldin yashagan polyak poeziyasi asoschisi Yan Koxanovs “ Shaxmat” poemasining muallifidir. Bu “shoxlar o‘yini” tasvirlangan asarlar ichida yuksak badiiyligi bilan ajralib turadi. Buyuk alloma Navoiy ijodida ham shaxmat chetda qolmagan.”Hayrat ul-abror “ va “Lison ut-tayr”da ham shaxmat terminlaring qo‘llanganini ko‘rish mumkin. ”Shaxmat” atamasi fors tilidagi “shah” “ mat” birikmasidan kelib chiqqan bo‘lib, “shoh ojiz qoldi” degan ma’noni bildiradi. S.V. Grinevning fikricha, terminlar ko‘pincha o‘zlashma jarayonida fonetik va semantik moslashuvga uchraydi. Shaxmat terminlari ham aynan shu jarayonni boshdan kechirgan: forscha: shoh, mat fransuzcha: debyut, italyancha: gambit. H. Dadaboyev terminlarning asosiy xususiyati sifatida ularning bir ma’noliligini ta’kidlaydi. Shaxmat terminlari ham aynan shu belgiga ega. Ixchamlik - terminlar qisqa va aniq shaklda bo‘ladi: shax, mat, pat. Emotsional neytrallik -terminlar hissiy bo‘yoqsiz bo‘lib, faqat ilmiy ma’no ifodalaydi. Normativlik - terminlar xalqaro va milliy me’yorlarga moslashgan holda qo‘llanadi. Semantik munosabatlar; Antonimiya: hujum

↔ himoya. Giponimiya: figura → piyoda, ot, fil Cheklangan sinonimiya: durang → teng natija. Tadqiqot quyidagi ilmiy metodlar asosida olib borildi: Deskriptiv metod - shaxmat terminlarining umumiy xususiyatlarini tavsiflash; Semantik tahlil - terminlarning ma’no aniqligi va birma’noliligini o‘rganish; Etimologik tahlil - terminlarning kelib chiqish manbalarini aniqlash. Tadqiqot materiali sifatida shaxmat terminlari, sport sharhlari, terminologik lug‘atlar va ilmiy manbalar tahlil qilindi. Tahlil jarayonida terminlarning tizimlilik, aniqlik va universallik mezonlari asos qilib olindi. Tahlil natijalari quyidagi ilmiy xulosalarni beradi: 1. Semantik aniqlik va birma’nolilik. Shaxmat terminlari aniq tushunchani ifodalashga xizmat qiladi. Masalan, “shax” - shohga bevosita tahdid, “mat” - o‘yinning yakuniy holati, “pat” - durang natijaning maxsus ko‘rinishi. Bu terminlar ko‘p ma’nolilikdan xoli bo‘lib, terminologik talablarga to‘liq javob beradi. 2. Struktur ixchamlik va iqtisodiylik. Shaxmat terminlari qisqa shaklda murakkab vaziyatni ifodalaydi. Bu esa sport kommunikatsiyasida tezkorlik va aniqlikni ta’minlaydi. 3. Xalqaro universallik. Shaxmat terminlari turli tillarda deyarli o‘zgarmagan holda qo‘llanadi yoki minimal fonetik moslashuv bilan ishlatiladi. Bu global sport muhitida yagona terminologik tizimni shakllantiradi. 4. Metaforik kengayish. Shaxmat terminlari boshqa sport va ijtimoiy sohalarga ko‘chib, yangi ma’no yuklamalarini hosil qiladi. Masalan, “strategik yurish”, “himoya kombinatsiyasi”, “raqibni mat qilish” kabi iboralar umumiy nutqda keng qo‘llanadi. 5. Ko‘p manbali etimologiya. Shaxmat terminlari turli til qatlamlari (asosan sharqiy va yevropa tillari) orqali shakllangan bo‘lib, bu ularning tarixiy rivojlanish jarayonini aks ettiradi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, shaxmat terminlari sport terminologiyasining mukammal shakllangan tizimlaridan biri hisoblanadi. Ular terminologiyaning asosiy mezonlari - aniqlik, tizimlilik, birma’nolilik va funksionallikka to‘liq javob beradi. Shaxmat terminlarining yana bir muhim jihati - ularning kognitiv xarakteridir. Ya’ni, bu terminlar nafaqat nomlash funksiyasini bajaradi, balki tafakkur jarayonini modellashtiradi. Shaxmat terminlarining muhim xususiyatlaridan biri - ularning normativ barqarorligidir. O‘yin qoidalari va terminlar global darajada yagona shaklda qo‘llanadi. Bu jarayonda FIDE tomonidan ishlab chiqilgan qoidalar asosiy me’yoriy manba hisoblanadi. Natijada: bir termin - bitta tushuncha tamoyili saqlanadi; sinonimiyaning ortiqcha ko‘payishi cheklanadi; terminlar chalkashligi kamayadi. Shu sababli ular ta’lim tizimida mantiqiy fikrlashni rivojlantirish vositasi sifatida ham muhim ahamiyatga ega. Bundan tashqari, shaxmat terminlarining metaforik qo‘llanishi ularning semantik salohiyati yuqori ekanligini ko‘rsatadi. Bu esa terminlarning tor soha doirasidan chiqib, umumiy til tizimiga integratsiyalashganini anglatadi. Shuningdek, shaxmat terminlari terminologiya nazariyasida model tizim sifatida qaralishi mumkin, chunki ular standartlashgan, xalqaro miqyosda bir xil tushuniladigan va funksional jihatdan barqaror birliklardir. Shaxmat terminlari oddiy ro‘yxat emas, balki o‘zaro bog‘langan tizimli strukturani tashkil etadi. Bu tizimda terminlar ma’no va funksiyasiga ko‘ra bir necha guruhlarga ajraladi: Figuralar nomlari: shoh, vazir, fil, ot, rook (qal’a) ,Jarayon terminlari: yurish, hujum, himoya, rivojlanish, Natija bildiruvchi terminlar: mat, pat, durang Strategik terminlar: gambit, kombinatsiya, pozitsiya. Mazkur tasnif shuni ko‘rsatadiki, shaxmat terminologiyasi ichki ierarxiyaga ega bo‘lib, bu holat uni mukammal termin tizimi sifatida baholash imkonini beradi. Shaxmat terminlari turli

tillarga tarjima qilinganda ba’zi muammolar yuzaga keladi: ayrim terminlar to‘g‘ridan-to‘g‘ri tarjima qilinmaydi (masalan, “zugzwang”); ba’zilari esa fonetik o‘zlashma sifatida qabul qilinadi; ayrim hollarda milliy variantlar paydo bo‘ladi. Bu jarayon terminologiyada: internatsionalizatsiya, lokalizatsiya, adaptatsiya kabi hodisalarni yuzaga keltiradi.Tadqiqot natijalari asosida quyidagi ilmiy xulosalar chiqarildi: shaxmat terminlari sport terminologiyasining tizimli va barqaror qatlamini tashkil etadi; ular semantik aniqlik, ixchamlik va birma’nolilik xususiyatlariga ega; xalqaro darajada yagona terminologik tizimni ta’minlaydi; lingvistik va kognitiv tadqiqotlar uchun muhim manba hisoblanadi. Shu asosda aytish mumkinki, shaxmat terminlarini chuqur o‘rganish sport terminologiyasining rivojlanish qonuniyatlarini aniqlashda muhim ilmiy ahamiyatga ega. So‘nggi yillarda shaxmatning raqamli platformalarda rivojlanishi terminologiyaga ham ta’sir ko‘rsatdi. Onlayn o‘yinlarda yangi tushunchalar paydo bo‘lmoqda: tezkor o‘yin formatlari (blits, rapid) kompyuter tahliliga oid terminlar (engine, evaluation) reyting tizimi bilan bog‘liq tushunchalar Bu esa shaxmat terminologiyasining dinamik va rivojlanayotgan tizim ekanligini ko‘rsatadi. Shaxmat terminlari: nafaqat tarixiy shakllangan,balki zamonaviy texnologiyalar va kommunikatsiya ta’sirida doimiy rivojlanib borayotgan tizimdir. Ularni o‘rganish orqali: sport terminologiyasining evolyutsiyasi, til va tafakkur o‘rtasidagi bog‘liqlik, xalqaro termin tizimlarining shakllanishi kabi muhim ilmiy masalalarni tahlil qilish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. FIDE. FIDE Laws of Chess. – Lausanne: FIDE, 2023.
2. D. Crystal. The Cambridge Encyclopedia of Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
3. S. Ullmann. Semantics: An Introduction to the Science of Meaning. – Oxford: Basil Blackwell, 1972.
4. Rey. Essays on Terminology. – Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 1995.
5. E. G. Ginzburg. A Course in Modern English Lexicology. – Moscow: Vysshaya Shkola, 1979.
6. Ya. Shcherba. Yazykovaya sistema i rechevaya deyatelnost. – Leningrad: Nauka, 1974.
7. H. R. Murray. A History of Chess. – Oxford: Oxford University Press, 1913.
8. F. Edge. The Exploits and Triumphs in Europe of Paul Morphy. – New York: Dover Publications, 1973.